

TURGOT – LEVELEK A TOLERANCIÁRÓL EGY NAGYVIKÁRIUSHOZ CÍMEZVE

ELSŐ LEVÉL EGY NAGYVIKÁRIUSHOZ CÍMEZVE

Őn azt kérdezi tőlem, hogy véleményem szerint mekkora védelemben kell részesítenie az államnak az uralkodó vallást?

Erre válaszom csak az lehet, hogy egy vallás sem követelhet magának más védelmet, mint a szabadságot; mi több, még a szabadság védelmét is elveszti az a vallás, amelynek dogmái vagy gyakorlata ellentétesek az állam érdekével.

Tisztában vagyok vele, hogy ez utóbb említett elv könnyen ürügyévé válhat az intoleranciának, hiszen a mindenkori politikai hatalom feladata annak megítélése, hogy ez vagy az a jelenség káros-e az államra nézve; és mivel a hatalmat is csak emberek gyakorolják, a tévedés lehetőségét nem lehet kizárni. Ez a veszély azonban nem több, mint látszólagos: csupán azok használják ezt az elvet előítéleteik elleplezésére, akik mindig is intoleránsak voltak. Azok, akik hisznek a tolerancia előnyeiben, nem fognak visszaélni hatalmi helyzetükkel. Ők mindig tisztában lesznek azzal, hogy mégha egy bizonyos vallás bizonyos hittétele kissé ütközni látszik is az állam érdekeivel, az államnak nem sok félnivalója van ettől – feltéve persze, hogy az említett dogma nem alapjaiban próbálja felforgatni a társadalmat. Világosan fogják látni azt is, hogy a jól szabályozott és mindenki előtt világos közjog, és az ész maga jóval hatásosabban térítik vissza az embereket az igazsághoz, mint az, ha szentnek hitt véleményeket a törvény felől ér támadás; hogy az üldözés nem húzza ki a fanatizmus méregfogát, a hatalom minden támadása megtörik a vakhit építményén, amely azonban könnyen, szinte magától összeomlik idő múltával, ha a dogma hamisságát bölcs emberek kimutatják. Ekkor vallásuk érdekeinek védelmében és hitük igazolása végett hirdetői kénytelenek lesznek következtelenné válni, és olyan engedményeket tenni, amelyek után az egész hit veszélytelenné válik. Végül pedig a tolerancia igazi hívei mindig érezni fogják, hogy az igaz vallástól nincs miért félni.

Számítani fognak az igazság hatalmára, nem felejtik el, hogy a hamis hit sokkal biztosabban bukik el akkor, ha a hatalom élni hagyja és ezzel lényegében a nyugodt elmék vizsgálódásának tárgyává teszi, mint akkor, ha az üldöztetés által egységbe kovácsolja híveit; hiszen nincsen veszélyesebb dolog mint az, ha egyes emberek szövetségbe kovácsolódnak lelkiismereti szabadságuk védelmére. Ez az önvédelem, amelynek lelkük minden rezdülését szentelik, fenntartja egységüket, pedig ha nem állítanánk akadályokat szabad gondolkodásuk útjába, azonnal megosztottá válnának. De eltértem kérdésétől, máris visszakanyarodom eredeti témánkhoz.

Azt mondtam tehát, hogy egy vallásnak sincs joga állami védelemre. A tolerancia elvéből egyenesen következik, hogy minden vallás csak a lelkek uralmára törekedhet. Minden egyes ember érdeke az üdvözülés, ennek pedig egyetlen tanúja és bírója Isten. A vallás kérdésében lehetetlen embertársunkat megsegíteni, igazi érdekük feláldozása pedig egyenesen bűn lenne. Az állam, a társadalom, a hivatalos testületek semmilyen módon ne befolyásolják tehát a vallásválasztást; nincs joguk önkényes módon magukévá tenni bármiféle hitet, mert a hitnek meggyőződéssel kell alapulnia.

Egy vallás tehát „de jure” soha, csak „de facto” lehet domináns, hiszen ha tiszteletben tartjuk a jogot, az uralkodó vallás csak attól uralkodó, hogy hívei a legszámosabbak.

Ez nem jelenti azt, hogy megtiltani szándékoznék bármiféle állami védelmet, amely egy vallás felé irányul. Éppen ellenkezőleg, úgy vélem, hogy a törvényhozók bölcsességéről tanúskodik, ha támással segítik az embereket a bennük meglévő tanácstalanság ellen. El kell téríteni az embereket a bizonytalanság folyományaként jelentkező vallástalanságtól és erkölcsi közönytől. Meg kell előzni a babona, a bálványimádás és más abszurd gyakorlatok terjedését. Ha jóval ésszerűbb hitek nem rendelkeznének szintén papokkal, húsz éven belül talán az egész emberiség ezekhez hasonló tévelygések karjaiba futna. Félni kell a fanatizmust, éppúgy mint a fény és a babona örök harcát, tartani kell továbbá olyan barbár áldozatok újjáéledésétől, amelyeknek hitét babonás és abszurd rettegés ültette a tudatlan népek szívébe. Feltétlenül szükséges egy széles

körre kiterjedő népoktatás, amely becsületességre tanítaná az embereket, és világos formában tudomásukra hozná fennálló kötelezettségeiket, méghozzá úgy, hogy ezen tanításokat könnyen alkalmazzák a gyakorlatban. Szükséges tehát egy olyan vallás, amelyet az állam képvisel és elérhetővé tesz minden polgára számára; mert minden olyan politika, amely tudja, hogy mit várhat el az emberektől, tisztában van vele, hogy legnagyobb részük képességeit meghaladja az, hogy önállóan válasszon vallást; és az sem marad rejtve előtte, hogy a humanitás és az igazságosság nem engedik meg, hogy olyan vallásba kényszerítsük az embereket, amelyben nem hisznek, de éppen ez a humanitás követeli meg, hogy egy olyan hasznos tanítás jótéteményében részesüljenek, amelyet a későbbiekben szabadon használhatnak fel. Úgy vélem tehát, hogy az állam akkor jár el helyesen, ha a számos tolerált vallás közül választ egyet, amelynek védelmet is nyújt; ez a védelem így nem sérti a lelkiismereti szabadságot, de nem káros egy olyan igazságos és bölcs politika szemszögéből sem, amely nem teszi lehetővé, hogy egyes hitek megkülönböztetésével féltékennyé tegyen más hiteket, és így egymással szembefordítsa a különböző felekezeteket

Nem várok tehát mást az államtól, mint azt, hogy biztosítsa ezen vallás zavartalan fennmaradását, mégpedig úgy, hogy az ország egész területén, tehát minden alattvaló számára permanens módon lehetővé tegye a fent említett oktatást; konkrétan szólva azt szeretném, ha minden falunak meglenne a saját papja, illetve annyi, amennyi a tanítási feladatok ellátásához szükséges; továbbá azt is szükségesnek látom, hogy ezen tanítók megélhetését ne nyájuk, hanem attól független ingatlan javak biztosítsák. Ez nem tartozik a vallás számára biztosított jogok közé, hiszen elméletileg a hívőnek, illetve annak, akinek igazából szüksége van rá, kell fizetnie a papot. De világosan látszik, hogyha nem lennének papok, akik anyagi értelemben függetlenek a közgondolkodásban lezajló gyors változásoktól, az egymást gyors ütemben követő vallások az őket megelőzők romjaira épülnének, és a fukarság következménye az lenne, hogy egész tartományok maradnának iskolázatlan nélkül. A tolerált vallások papjaitól viszont elvárnám, hogy kizárólag követők adományaira szorítkozzanak, illetve, ha meg is engedném, hogy tőlük bizonyos állandó

ingatlanokat kapjanak, felruháznám az adományozókat azzal a joggal, hogy ezeket bármikor visszavegyék. Ez a módszer talán hosszú távon újra egy és ugyanazon hitben egyesítené a hívőket, legalábbis abban az esetben, ha a védett vallás eléggé vonzó. Egyértelmű, hogy még a védett vallás hirdetőitől is meg kell követelni a tulajdonjog szerzésével és elvesztésével kapcsolatos bizonyos formalitások megtartását, de ezen szabályok felállítására és betartásuk ellenőrzése a legkevésbé sem tartozhat a világi hatalom feladatkörei közé. A polgári bíróság, ha ilyen ügy kerülne elé, köteles az egyházi testületek által már meghozott döntés szerint ítélni; ha pedig előfordulna az, hogy éppen az egyházi testületek követnek el törvényteleniséget, valamely egyházi személyt vagyonából kiforgatván, a bíróságnak azt a döntést kell hoznia, hogy ennek az egyházi személynek nem volt igazi birtokjoga, ha feljebbvalói így döntöttek; és egyáltalán az efféle igazságtalanság éppúgy nem tartozik a bíróság hatáskörébe, mint ahogy az sem, ha valaki elküldi egy házicselédjét.

Az állam általában azt a vallást veszi védelmébe, amelynek hívei legszámosabban vannak határain belül; ez nagy valószínűséggel a kormányon lévők vallása is. El kell ugyanakkor ismerni, hogy nem minden vallás alkalmas arra, hogy egy állam védett vallása legyen. Oktalanul cselekszik ugyanis a törvényhozó, aki olyan hitet támogat, amely az ész világossága előtt hamisként lepleződik le, a fejlődés során pedig egyszerűen összeomlik. Felesleges a moszkvaiak példáját követni, akik évről-évre szívesen díszítgetik jégpalotájukat, amelyet a nyári forróság mindig lerombol, mégpedig nem is veszélytelen recsegés-ropogás kíséretében. Olyan vallásnak sem érdemes különleges védelmet biztosítani, amely a családok állapotát és a társadalom felépítését is befolyásoló béklyókat erőltet az emberekre; példának okáért egy olyan vallás, amely különböző akadályokat helyez a házasságok útjába¹³, vagy éppen a politikai hatalom érdekeivel merőben ellentétes nézeteket hirdet, és ráadásul nem mutatna hajlandóságot arra, hogy újragondolja szentnek

¹³ Meglehetősen katolikusellenes célzás a papi nőtlenségre és a szerzetesrendekre.

hitt tévedéseit; nos, az ilyen vallás semmiképpen sem lehet egy állam közzvallása, de ettől még természetesen számot tarthat toleranciára.

Ha mindenki így gondolkodna, és ha az Egyház nem lenne tévedhetetlen (az állam nem jogosult ennek eldöntésére), úgy is vélekedhetnénk, hogy a katolikus egyház legfeljebb a TOLERÁLT helyzetre tarthatna számot. A protestáns és arminianus¹⁴ vallásokból pedig hiányoznak ugyan a politikai alkalmatlanság tényezői, de vajon az ő dogmáik képesek lesznek-e hosszú távon ellenállni a vallástalanság várható erőre kapásának?

Nem gondolja-e, hogy a rendszerezett természetvallás és annak kultusza jóval kevésbé lenne támadható?

De nem illendő dolog ilyesfajta kérdéseket feltenni egy nagyvikáriusnak. Ilyen az, ha az ember tollat ragad: csak egy pár szót akartam írni önnek, és lám, már mélyen benne járunk az éjszakában. Isten önnel, kérem fogadja baráti ölelésem.

¹⁴ Az arminianizmus Arminius követőinek doktrínája, a kálvinizmus egy kevésbé szigorú, az orthodoxnál jóval liberálisabb ága, amely tagadja a kettős predestináció elvét, de vallja, hogy a kegyelem visszavonhatatlan. Az 1618-as dordrechti zsinat elítéli a tant, ekkor menekül Franciaországba leghíresebb képviselője, Grotius. Meg kell jegyezni, hogy 1753 Franciaországban óriási provokáció és kihívás ilyen kedvezően nyilatkozni az arminianus tanokról, főleg a katolicizmussal ilyen élesen szembeállítva.

MÁSODIK LEVÉL EGY NAGYVIKÁRIUSHOZ CÍMEZVE

Nem tagadom afelett érzett meglepetésemet és szomorúságomat, hogy ön következetesen elutasítja toleranciáról vallott nézeteimet, amelyek helyességéről meg vagyok győződve, sőt, bevallom, bizonyos érzelmi kötődéssel is vagyok irántuk.

Hogyan állíthatja ön azt, hogy nem akarja, hogy bárkit is az uralkodó vallás követésére kényszerítsenek, de ugyanakkor megtiltáná, hogy ezen domináns vallás ellen prédikáljanak? Valóban úgy gondolja, hogy ezzel a megkülönböztetéssel kihúzta ellenvetéseim méregfogát?

Nem világos-e ön előtt, hogy ellenvetéseim mind azon az elven alapszanak, hogy az uralkodó nem lehet Isten és az igazság kizárólagos bírója. Nem is értem, mi olyan rettenetesen vonzó az intoleranciában, hogy ennyire ragaszkodnunk kellene hozzá? Ha az igaz és a hamis ellen egyaránt támadást indítunk, az előbbiben teszünk nagyobb kárt, hiszen az erőszak felszámolja azt a vonzerőt, amit az igazság gyakorol a lelkekre. Egyébként is, ha Isten megparancsolja nekem, hogy hirdessem tanítását, a földi hatalom milyen jogcímen gátol meg a Neki való engedelmességben? Az uralkodó gyakran tévelyeg hitében; nincs kizárva tehát, hogy Isten az ő nézeteivel ellentétes dolgokat parancsol. Kinek engedelmeskedjünk tehát? Nem úgy van-e, hogy Isten az egyetlen, aki parancsokat adhat? Lehet, hogy az uralkodó éppen az igaz hiten van, de ez csak egy szerencsés véletlen, amelyhez rangjának semmi köze, következésképpen ez a rang nem is jogosítja fel arra, hogy lelkiismereti kérdésekben döntsön. Bármiféle prédikáció megtiltása ellentétes a lelkiismeret szabadságának elvével, tehát igazságtalan, ráadásul lázadásra ad okot, így nagyobb bajok előidézője is lehet. A hitbuzgóság, ha elfojtják, lánggra kap és mindent feléget maga körül. Az intolerancia olyan mint a gyom, az államokba és a vallásokba kapaszkodik, megbénítja és felfalja őket; ha ki akarjuk irtani, az utolsó kis ágacskaig el kell pusztítani, ha egy levélke is marad, abból újra feltámad az egész növény. A kis ágak gyökérré válhatnak, éppúgy mint a szabad véleménynyilvánítás kérdésében. – Ennyit erről a témáról. Meghatározhatjuk az elveket következményeikből, vagy fordítva, levezethetjük az elvekből a következményeket, ugyanarra

az eredményre jutunk. Nincs mit hozzátennem eddigi levezetésemhez, ráadásul még egy ellenérvet sem volt szerencsém öntől hallani, amely cáfolná alaptételemet az uralkodó illetéktelenségéről lelkiismereti ügyekben.

Ez az utolsó alkalom, hogy a toleranciáról beszélek önnek: úgy gondolom, hogy ezen levelem után nincs miről beszélünk többé ebben a témában. Mindenesetre bevallom, hogy az ön állásfoglalása a kérdésben rejtély számomra, s azt is nehezen tudnám megmagyarázni, milyen alapon közelíti ön az én vallási elképzeléseimet a pyrrhonizmushoz. Én inkább úgy látom, hogy vallásról alkotott nézeteim egyik alapja a hit az igazság ellenállhatatlan hatalmában a lelkek felett, a másik pedig a bizonyosság egy igaz vallás létezésében. Az emberek most még képesek helyesen ítélni erről az örök igazságról, de ha megbéklyózzuk gondolataik szabadságát azáltal, hogy véleményeiket függővé tesszük világi érdekeiktől, jólétben való reménykedésüktől vagy javaik elvesztésének rémétől, becsületüktől, egész életüktől, akkor a vallás kérdésében éppoly kevésbé lesznek képesek önállóan ítélni, mint bármi másban. Véleményem szerint az emberek tehát képesek saját, önálló döntést hozni a vallásról, éppen ezért nem dönthetnek helyettük mások, hiszen saját lelkiismeretével mindenkinek önállóan kell elszámolnia; egyébként, ha valaki is ítélnéhetne felettük, miért éppen az uralkodók lennének azok. XIV. Lajos többet tud vajon a kérdéstről mint Leclerc¹⁵, vagy akár Grotius?¹⁶

Arra kérem önt, hogy gondolja újra az itt következő kijelentését: „ahhoz, hogy birtokoljunk egy jogot, nem feltétlenül szükséges az, hogy tévedhetetlenek legyünk annak gyakorlásában, ezen gondolat nélkül nem is beszélhetnénk egyáltalán jogról.” Nos, én úgy vélem, hogy igenis

¹⁵ Leclerc, Jean vagy Johannus Clericus (1657–1736), genfi protestáns teológus, enciklopédikus jellegű munkák szerzője.

¹⁶ Grotius vagy Jan Hugo de Groot (1583–1645), az arminianizmus leghíresebb teológusa, politikai gondolkodóként is igen jelentős, síkraszáll a tengerek, a teológiai valamint a történelmi művek szabadságáért. A háborúk elkerülésének céljából a népek egyesülését prófétálja. 1618 után Franciaországban él, először mint XIII. Lajos kegydíjasa, később mint Svédország párizsi nagykövete.

tévedhetetlennek kell annak lennie, aki magára vállal egy olyan döntést, amelytől alattvalók örök boldogsága vagy örök kínjai függnék. Úgy vélem, hogy tévedhetetlennek kell lennie annak, aki birtokolni szándékozik egy olyan jogot, amely a társadalom érdekeivel ellentétes, olyannyira, hogy nem is szerepel abban az egyezményben, amely életrehívta ezt a társadalmat. Ennyi is elég ahhoz, hogy megcáfoljam ellenvetéseit, hiszen az én érvelésem sem tételezi fel, hogy minden hatalomgyakorlás elengedhetetlen feltétele a tévedhetetlenség; csak abban az esetben kérem számon ezt a tévedhetetlenséget, amikor az esetleges tévedés az Istenséggel sodorja ellentmondásba, örök boldogtalanságra ítéli az alattvalót; röviden szólva olyan módon áldozza fel a közhatalomnak, amiért ez utóbbi semmiféleképpen sem képes kárpótlást nyújtani, ez pedig ellentétben áll bármiféle egyezmény vagy szerződés természetével. Ilyen lenne az uralkodó hatalma alattvalói vallása felett. Ha van igaz vallás, azt nem lehet eléggé tisztelni: márpedig kizárólagossá tenni egy hitet felér egy sértéssel; egy alig leplezett hitetlenségről van szó, ez motiválja az intoleranciát.

Megjegyzem, hogy az utolsó tétel nem következik automatikusan az elsőből, és arra kértem, hogy válaszoljon igennel vagy nemmel, hogy az ön véleménye szerint az egyes okozatok valóban közvetlen kapcsolatban állnak e a premisszákkal? Kéréssem továbbra is fenntartom. Hadd tegyek még egy észrevételt, amellyel még kimerítőbben válaszolhatom meg ellenvetéseit.

Őn azt mondja, hogy az uralkodó adhat helytelen, igazságtalan parancsokat. Hozzáteszi, hogy az én elveim szerint nem is lenne így joga, hogy parancsoljon állama polgárainak. Még ártatlanokat is elítélhet, folytatja ön levelében. Egyet kell értenem azzal, hogy ugyanaz a jog hatalmazza fel az uralkodót arra, hogy vallási kérdésekben rendelkezzen, mint arra, hogy helytelen dolgokat parancsoljon vagy akár ártatlanokat ítéljen el. – Sem egyikhez sem másikhoz nincs joga, noha nem lehetetlen, hogy mégis megteszi. – Ahhoz, hogy megvilágítsuk a kérdés homályos részeit, gondolatban fel kell idéznünk az uralkodó jogait szabályozó elveket, és ha tiszta és világos fogalmakat alkotunk magunknak, könnyű lesz helyesen következtetni.

Kétféle jogot különböztethetünk meg a társadalom életében: az egyik az ERŐ, már amennyiben helyes a jog egy fajtájának nevezni, a másik pedig az IGAZSÁGOSSÁG. A jog legfontosabb forrásának számító egyezmények és szerződések mindegyike vagy az egyikből vagy a másikkól ered.

Az ateisták csak az ERŐ jogelvét fogadják el létezőnek. A társadalom minden tagjának, illetve ahogy ők mondják: minden gondolkodó lénynek van egy jól körülhatárolható érdeke, és hozzá ereje és módszerei, amelyek lehetővé teszik, hogy céljához érjen. Erejét tehát céljának elérésére használja, ebben nem ütközik ellenállásba, csak akkor, amikor szembetalálkozik egy másik, vele ellentétes érdekekkel bíró gondolkodó lény ellentétes irányban kifejtett erejével. Az erők ezen egyensúlyából következik egy általános törekvés a közös érdek szolgálatára. A közös érdek nem más, mint az egymás által kordában tartott egyéni érdekek összessége. Ebben a rendszerben összekeveredik jog és erő: az erősnek ugyan joga volna elnyomni a gyengét, de a gyengék, egymással szövetekezve, képesek ellenállni. A törvények jelentik azt a szerződést, amelynek égisze alatt egyesül a társadalom minden része: ezek a törvények a lehető legtöbb érdeket próbálják szolgálni, az erőseket éppúgy mint a gyöngéket. Az a véleményük tehát, hogy a törvények akkor közelítenek a tökéleteshez, ha a lehető legtöbb egyén érdekeit szolgálják, és természetesen, hogyha a lehető legegyszerűbb módon kezelik ezeket az egyéneket, így áll ugyanis csak fel igazi egyensúly erők és érdekek között. Ha azt állítom tehát, hogy egy embernek nincs joga elnyomni egy másikat, az ebben a rendszerben nem jelent mást, mint azt, hogy ez utóbbinak elég ereje van ellenállni. A jog szónak ha van is itt más értelme, csak az elméleti egyezményekre vonatkozólag van, amelyek pedig köztudomásúlag csak annyit érnek, amennyi súlyt a társadalom fektet végrehajtásukra.

Az igazi moralitás elvei azonban egészen mások. Az igazi erkölcs egyforma szemmel tekint mindenkire, elismeri minden ember egyforma jogát a boldogságra, úgy, hogy ezt a jogegyenlőséget nem egymással rivális individuumok harcára, hanem természetük hajlandóságára és létrehozójuk jószágára alapozza. Alkotónk jósága végtelen, minden művéből ez sugárzik vissza. Az elnyomó tehát Isten rendjével helyezkedik

szembe, hatalma nem más, mint visszaélés.¹⁷ Meg kell tehát különböztetnünk egymástól a jogot és a hatalmat.

Hiába képvisel az erős és a gyenge különböző súlyú a hatalom mérlegének két serpenyőjében, hiszen még ha ez a mérleg nem is az IGAZSÁGOSSÁG mérlege, Isten, az igazság végső letéteményese, úgy rak hozzá és úgy vesz el, hogy a két oldal végül egyensúlyban legyen. Az elnyomás nem azért lesz igazságtalan, hogy a gyöngé egy másik gyöngével szövetkezve képes ellenállni, hanem azért, hogy a gyöngé magával Istennel „fog össze”. Egy szóban összefoglalva minden gondolkodó lény a boldogságra teremtett, és ez az isteni szándék jogokat ad neki. Az őket létrehozó Isten ezen jogok, és nem erejük alapján ítéli meg őket. Az erősnek így semmi joga a gyenge felett, kényszerítheti ugyan a gyengét arra, hogy alávesse magát a jogtalan erőszaknak, de ez csak kényszer marad és nem kötelesség. Az isteni igazságosság törvényei az irányadóak a jogok kérdésében. Lehet, hogy az ember tettei itt a földön nem mindig felelnek meg ennek, de csakis az isteni törvényekhez fordulhatunk, ha meg akarjuk tudni, hogy egy cselekedet jogos vagy jogtalan; még az ember által kötött szerződések is alá kell, hogy legyenek rendelve ezen ősi, isteni jogok. Akiket ebben megsértettek, joggal követelhetik emberi jogait. Bármiféle szerződés, amely ennek elmentmond, csak az erősebb jogán alapulhat, következésképpen nem más, mint zsarnokság. Az elnyomó lehet egyetlen ember is, de éppúgy és éppolyan igazságtalanul gyakorolhat zsarnoki hatalmat egy egész embercsoport is. Ki kell jelenteni, hogy a lakedaimónoknak [a spártaiaknak – B.P.] nem állt jogukban, hogy sorsukra hagyják satnya gyermekeiket, akiket gyengeségük tett a kegyetlenség áldozatává, és alávaló törvény szentesítette pusztulásukat. Ha az igazság szemszögéből tekintjük a dolgot, ki kell jelentenünk, hogy a lakedaimónok szörnyetegek.

Kövessük tehát a gyakorlatban a kétféle elvet abból a szemszögéből, hogy az uralkodónak, vagy ha Ön úgy akarja, a társadalom egészének

¹⁷ Jól észrevehető itt a liberalizmus, illetve általában a szabadság fogalmának keresztény gyökerei; az elnyomás, az erő jogtalan használata szerinte szembeszegülést jelent az isteni akarattal.

van-e, és ha igen, milyen körülmények között van joga igazságtalan parancsot adni, ártatlanokat büntetni vagy vallási kérdésekben mások helyett dönteni.

Az ateista elvek, mint már láttuk, az erőt vélik a jog egyetlen alapjának, az uralkodónak tehát joga van szerintük mindazt megtenni, amit alattvalói eltűrnek tőle. Érdeke kiterjed egy kör területére, amely körnek ő maga a centruma, egészen addig, amíg akarata más érdekek ellenállásába nem ütközik.

Ebben az esetben egyet kell értenem azzal, hogy az uralkodónak megvan a joga, pontosabban szólva a hatalma nemcsak arra, hogy általában parancsoljon, hanem arra is, hogy kifejezetten igazságtalan dolgokat követeljen meg alattvalóitól, amely dolgokat alattvalói azért és nem másért ítélnének igazságtalannak, mert ellentmond az ő érdekeiknek.

Ha tehát igazságtalan dolgokat parancsol, ártatlanokat ítél el, az nem jelent mást, mint azt, hogy tévedett. A társadalom érdekeinek megfelelő törvényeket akart hozni, de hibázott, és épp az ellenkezője történt, a társadalom érdekeit sértő módon cselekedett. Egy egyszerű tévedésről van szó, amely semmit nem változtat meglévő jogai természetén, ez a jog ugyanis továbbra is abból ered, hogy ő bír a legnagyobb erővel. Ugyan-ezen oknál fogva azt is el kell fogadnom, hogy joga van vallási kérdésekben dönteni, ha pedig rosszul döntene, az csak azt jelenti, hogy helytelen módon próbálta biztosítani alattvalói nyugalomát és engedelmisségét. Ha ilyesféle elvek alapján járunk el, az igazságosság nem jelent mást, mint pusztán hasznosságot. Hasznos azoknak, akiknek hatalma megnő általa; ez lehet az uralkodó vagy akár a nép, az adott ország alkotmányától függően. Foglaljuk össze tehát: ezen elvek szerint az uralkodónak tulajdonképpen joga van vallási kérdésekben parancsolgatni; ha azonban a nép úgy ítéli meg, hogy nem áll érdekében engedelmeskedni, fellázadhat ura ellen, a nyugalom tehát csak akkor állhat helyre, ha mindenki elégedett. Szép kis alkotmány!

Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy ha már jogról nem is beszélhetünk, legalábbis bölcs lenne az uralkodótól, ha alattvalóitól a lehető legkevesebbet követelné. Az igazán okos politika gazdaságosan bánik a polgárokat korlátozó törvényekkel; vigyáz arra, hogy ne erőltessen

olyan dolgokat, amelyeket a nép feltétlenül és egyöntetűen elutasít. A jó politika tehát eltűr minden kultuszt és minden hitet, természetesen kivéve azokat, amelyek az állam felforgatására alkalmasak. Egy dolgot kell csak tiltania, az intoleranciát, az ugyanis minden baj kiindulópontja.

Előfordulhat, hogy egy bölcs uralkodó, szándéka ellenére, ártatlant ítél halálra, de ettől még kötelessége marad az ítélkezés, hiszen a bűnösök megbüntetése a társadalom nyugalmának alapja. Nem kell viszont döntenie vallási ügyekben, mégpedig nem azért, mert esetleg tévedhet, hanem, mert kötelező jelleggel előírni vallási természetű dolgokat nemcsak hogy nem hasznos, hanem egyenesen káros a társadalom nyugalmára nézve.

Sem ön, sem én nem pártoljuk ezt az immorális és végtelenségig istentelen nézetrendszert. A tolerancia előnyei sokkal világosabban kirajzolódnak, ha nézeteinket nem az erők egyensúlyára, hanem az emberek boldogságát meghozó Gondviselésre alapozzuk. Ebben az alapvetően ésszerű és kegyes rendszerben minden jog, amit a felül lévő megad az alul lévőnek, alapjául szolgál egy kötelezettségnek, amellyel viszont az alul lévő tartozik a felül lévőnek. Ha egy hatalmasság olyan dolgot parancsol egy nála gyengébbnek, amely túlmutat az utóbbi kötelezettségein, jogbitorlást követ el; lehetetlen ugyanis, hogy a gyenge jogait a másik erejének nagysága korlátozza. Létezik tehát a kölcsönös jogoknak és kötelezettségeknek egy rendszere, amelynek betartása vagy be nem tartása alapján ítéli meg Isten az embert. Felül lévők és alul lévők cselekedeteinek megvannak a jól megszabott határaik, jogaik és kötelezettségeik kölcsönösek; eddig és eddig joga van elmenni, itt vagy ott azonban kötelessége megállni. Ha a hatalom gyakorlása során valamely jogot nem feleltetik meg reciprok kötelesség-párjának, az isteni rendszer felborul, és egyszerű jogbitorlássá válik. Ebből az okfejtésből azonnal következik, hogy ha feltesszük, hogy van egy igaz vallás és ugyanakkor az uralkodó nem tévedhetetlen, akkor ez utóbbi nem rendelkezhet a vallás feletti ítélkezés jogával, mivel alattvalóinak nem lehet kötelessége az engedelmség ebben a kérdésben.

Íme a kész érvelés. Ha egy vallás igaz, senki sem kötelezhető arra, hogy ne higgyen többé benne, mint ahogy azt sem tilthatjuk meg neki,

hogy hirdesse hitét. Márpedig, ha egy nem tévedhetetlen uralkodónak elismerjük a jogát arra, hogy minden vallás ellen forduljon, ami nem a sajátja, ez azt jelentené, hogy kötelességként fogjuk fel, hogy az uralkodó parancsára feladjuk annak a vallásnak a hitét vagy legalábbis a terjesztését, amely vallás akár az igazi is lehet. Tehát: az uralkodó nem követelheti meg senkitől, hogy parancsszóra elhagyja vallását. A fő tételt, az altételt vagy az okozatot tagadja? A fő tétel egészen kézenfekvő, az altétel azon az elven alapszik, amelyet épp most bizonyítottam, az okozattal sincs baj, egy teljes bizonyítással kell tehát szembenéznie.

Az így felépített érvelés után az ön ellenvetése lényegében összeomlik, hiszen érveim alapja az esetleges ellentmondás Isten parancsai és az uralkodó parancsai között, abban az esetben, ha a nem tévedhetetlen uralkodó arra vetemedne, hogy vallási kérdésben bármiféle parancsot adjon. A kétféle akarat lehetséges ütközéséről az ön ellenvetései szót sem ejtenek. Ön azt állítja, hogy mégha a fejedelem helytelen parancsokat is ad, abból semmiképpen sem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy egyáltalán nincs joga parancsolni, mint ahogy azt a következtetést sem, hogy joga van helytelen parancsokat adni, mégpedig azért, mert ezek a dolgok nem is lennének helytelenek, ha legitim módon foglaltatnának parancsba. A jog és a jogosultság között sem húzódik élesebb ellentét, mint igazság és igazságosság között. Az uralkodónak nem azért nincsen joga vallásról ítélni, mert tévedhet, hanem azért, mert ilyen irányú parancsai már alapfeltételezésünk szerint jogtalanok. Éppúgy kimondhatjuk azt is, hogy nem azért nincs joga vallásról ítélni, mert nem tévedhetetlen, hanem azért, mert egy nem tévedhetetlen uralkodó a vallásról ítéelve olyan törvényeket hoz, amelyeknek alattvalói nem tudnak tiszta szívvel engedelmessé válni.

Nos, sem abból, hogy az uralkodónak nincs joga jogtalan dolgokat parancsolni, sem abból, hogy nincs joga betiltani egy vallást, nem következik az, hogy egyáltalán ne lenne joga olyan törvényeket hozni, amelyeket a társadalom érdekeinek megfelelőnek vél. Tudok erre szolgálni egy nagyon szép példával: ha a király egy legitim jogát gyakorolva tévedést követ el, ettől ez a jog nem szűnik meg törvényesnek lenni; más szavakkal a hatalommal való visszaélés törvénytelen volta nem

jelenti azt, hogy ez a hatalom, amint visszahúzódik törvényes határai közé, ne lenne újra maga is legitim, tehát kijelenthetjük, hogy elvont értelemben ennek a hatalomnak a gyakorlása is egy jog, természetesen kimondatlanul is odaértve, hogy csak akkor, ha tiszteletben tartja saját határait. Felhívom ugyanis figyelmét arra, hogy mivel az uralkodónak módjában áll jogtalan törvényeket hozni, így csak elvont értelemben jelenthetjük ki, hogy egyáltalán joga van törvénykezni, és feltétlenül szükséges megtenni az előbb említett megszorítást a hatalom törvényes határaitól.

Tételezzük fel, hogy az uralkodó jogtalanúságot követ el. Két eset lehetséges:

Az első esetben annyiban jogtalan a parancs, hogy törvényteleniséget követel, az alattvalók nem teljesíthetik anélkül, hogy ne követnének el bűnt. Világos, hogy ebben az esetben az uralkodónak nem volt joga meghozni az adott törvényt, következésképpen a már említett megszorítás nélkül a fő állítás nem igaz.

A második esetben az uralkodó által hozott törvény csak annyiban jogtalan, amennyiben megfosztja egy vagy több polgárát egy jogától vagy akár az életétől; példa lehet erre egy ártatlan halálra ítélt, bizonyos javak jogtalan elkobzása, vagy akár a személyes szabadság egyszerű megsértése valamiféle önkényes paranccsal. Erre az esetre is igaz, hogy igazságtalanság történt, az uralkodó túllépte törvényes hatáskörét. Mégis látok valami különbséget, mégpedig azt, hogy ebben az esetben az alattvalóknak talán mégis kötelességük engedelmeskedni. Mondhatjuk, hogy adott esetben el kell szenvedniük ezt a csak őket sújtó igazságtalanságot, mégpedig csakis azért, hogy ne zavarják meg a társadalom nyugalomát. Ez egyáltalán nem mond ellent a kölcsönös jogok és kötelezettségek elméletének, amelyet az előbb fejtettem ki, hiszen nem is annyira a hatalmával visszaélő uralkodónak adja meg magát az igazságtalanságot elszenvedő polgár, hanem a társadalom nagyobb, ártatlan részének tesz ezzel szolgálatot; nincsen ugyanis joga megzavarni a társadalmat azzal, hogy fennhangon orvoslást kér sérelmére, hiszen Isten szándékai szerint a társadalom fontosabb mint ő, a sérelmet elszenvedett egyén. Vegye kérem észre, hogy nem másra, mint a

társadalom nagyobb részének ártatlanságára hivatkozva tartom az egyén kötelességének a túrést adott esetben, hiszen a társadalom békéjét egészen biztosan megzavarná az igazságtalan parancs elleni lázadás. Bár a társadalom több, mint az egyén, attól még az előbbinek nincs joga elnyomni az utóbbit, az utóbbinak kétségtelenül vannak bizonyos jogai akár az előbbitel szemben is. Az egyén annyival kell hogy részesüljön az előnyökből, mint amennyiről ő lemondott a társadalom javára. Így, ha az igazságtalanul elítélt polgár ki tudja magát vonni az ítélet alól, oly módon, hogy ezzel nem zavarja meg a társadalom nyugalalmát, tegye meg, minden joga megvan hozzá. Továbbra is igaz tehát, hogy (hacsak nem egy legitim jog alkalmazásakor elkövetett véletlen tévedésről van szó, ez ugyanis kivételt jelent), az uralkodó vagy bármiféle magisztrátus bűnt követnek el, ha igazságtalan törvényt, vagy jogtalan büntetést hoznak, és a jogtalanság áldozata – természetesen csak ha ezzel nem zavarja meg a társadalom nyugalalmát – kivonhatja magát az ítélet alól, ha tudja.

Az első említett esetben egészen világos, hogy az uralkodó bűnt követ el az igazságtalan parancs kiadásával, és az is egyértelmű, hogy a törvényisztelő alattvaló nem tehet mást, mint hogy megtagadja az engedelmisséget.

Hacsak tehát nem szándékozunk az uralkodónak egy olyan önkényes hatalmat adni, amelyért még Istennek sem tartozna felelősséggel, nem jelenthetjük ki, hogy kivétel nélkül minden esetben joga van ítékezni és törvényt hozni. Ha a parancs törvénytelen, életbe lép a kivétel.

Ha tehát azt kérdezzük, hogy joga van-e az uralkodónak vallási kérdésekben dönteni, kérdésünk valójában arra vonatkozik, hogy megteheti-e ezt anélkül, hogy bűnt követne el, anélkül, hogy bitorolná alattvalói természetes jogait, és anélkül, hogy azt a kockázatot vállalná, hogy Isten parancsával szembeszegül. Arra vonatkozik kérdésünk, hogy csak azért, mert az uralkodótól származik az ilyen jellegű parancs, kötelesek-e engedelmeskedni az alattvalók. Nem tudom elképzelni, hogyan lehet legitim az a törvény, amelynek bűn engedelmeskedni. Már bizonyítottam, hogy sem az uralkodó nem hozhat vallásról rendelkező törvényt, sem az alattvalók nem engedelmeskedhetnek ilyennek, anélkül, hogy mind a ketten bűnt ne követnének el. A vallás tehát az a terület,

amely a már említett kivételt képezi az uralkodó hatalma alól, ilyen kérdésekben nincs joga parancsolni.

Másféle, polgárjogi ügyekben viszont dönthet, még akkor is, ha előfordulhat, hogy téved. Tegyük fel tehát, hogy egy ilyen ügyben, bár a lehető leglelküismeretesebben próbálta kiküszöbölni a tévedést, mégis rosszul döntött. Egyfelől a döntéskényszer és a tévedés tényleges lehetősége miatt nem tekinthető bűnösnek. Ugyanakkor feltétlenül szükséges, hogy az alattvalók igazságosnak tételezzenek fel bizonyos helyről bizonyos formában érkező parancsokat. Az a tény, hogy az alattvalók bizonyos fajta igazságtalanságokat egyébként is nehezen észlelnek, valamint az, hogy képtelenek szembeszállni a jogtalansággal anélkül, hogy nagyobb bajt okoznának, kötelezi az alattvalókat arra, hogy alá vessék magukat az ilyen parancsnak. Ezen az egy ésszerű módon tudom értelmezni az ön általános maximáját, miszerint az uralkodónak feltétlen joga van parancsolni, még akkor is, ha gyakran jogtalan dolgokat rendel el.

Ha viszont feltételezzük, hogy tudatában van az elkövetett tévedésnek, mi több, szándékosan követte el az igazságtalanságot, az uralkodó nem uralkodó többé, hanem zsarnok, jogait elveszti. Röviden szólva, csak akkor jelenthető ki, hogy joga van parancsolni, ha feltételezzük róla, hogy nem fog szándékosan jogtalanságot elkövetni vagy más módon visszaélni hatalmával. Ha jogtalansággal gyanúsítjuk, elveszti bizalmunkat. Az intolerancia egyszerű zsarnokság, és mint minden jogtalanság, túllépi az uralkodó jogainak határait; szükségszerű kivételt képez tehát, olyan terület, amely semmiképpen nem tartozik az uralkodó fennhatósága alá.

Ön azt fogja erre válaszolni, hogy az uralkodó nem lesz ezen a véleményen, és nincs a földön olyan hatalom, amely meg tudná akadályozni, hogy akarata szerint cselekedjék. Ki kételkedik abban, hogy akinél az erő, az mindig engedelmességre fogja bírni a szembenállókat? A szultán bárkit lefejeztethet. Valaki elrendelhetette a Szent Bertalan-

éjszakát,¹⁸ valaki felállíthatta az inkvizíciót: nem zsarnokok művei ezek? De igen, egy intoleráns uralkodó nem más, mint egy zsarnok; ezt állítom, sem többet, sem kevesebbet. Ha az alattvalók képesek ellenállni nekik, lázadásuk igaz ügy. Az angolok elzavarták II. Jakabot, a portugálok detronizálták Alfonz királyt, aki azzal múlatta idejét, hogy puskával gyilkolászta ablakából a járókelőket. Ahol ehhez nem elég az alattvalók ereje, ott szenvednek, de Isten megbosszulja őket. Ilyen sors jut mindazoknak osztályrészül, akik nem tekintik cselekedeteiket irányító alapelvüknek a vallás örök igazságát; az elnyomás és a lázadás között egyensúlyozva a két oldal egymástól kölcsönösen őket meg nem illető jogokat oroz el. Egy bizonyos pontig mindkét oldal tűr, illetve akkor kezdik keresni a gyógyírt, amikor a helyzet már elviselhetetlen, pedig csak a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket megvilágító ész állíthatná helyre a békét. Ezért tartom oly kívánatosnak, hogy minél többen hirdessék a toleranciát.

Mégsem beszélek többet önnek erről a témáról. Úgy gondolom, hogy mostanra többé-kevésbé kimerítettem a témát. Meglehetősen sokáig váratтам önt jelen levélre; feltételezem, hogy a dátumból és a levélben fellelhető ismétlésekből észreveszi, hogy csak több nekifutásból készültem el vele. Kérem, hogy majd küldje vissza úgy, ahogy van, egyetemben a másikkal, amelyben arra kértem, hogy válaszoljon feltevéseimre igennel vagy nemmel.

Bár a Békítő című levél tartalma teljesen az én elveim szerint való, és barátunk is bizonytalán egyetértene vele, azért meglepnek az Ön furcsa feltételezései. Egyszerűen nem az ő stílusa, de nem is az enyém.

Az apa taníthatja arra a fiát, amit ő igaznak vél, de jogai nem hátráltalanok, nem engedheti meg, hogy családjából egy teljesen iskolázatlan gyermek kerüljön ki. A gyermeknek, mint olyanoknak, vannak bizonyos jogai, amelyekről lehetetlen hogy pusztán az apai akarat megfossza; ehhez ugyanis az kellene, hogy az apai akarat egy megelőző, egy korábbi jogra

¹⁸ 1582. augusztusában Szent Bertalan napján a királyi esküvőre Párizsba érkező protestánsok ezreit mészárolják le a fanatikus katolikusok.

alapozódjon. Az apa joga pedig fia lelkiismeretének meghatározására ellentmondásos, mihelyt elfogadjuk azt a tételt, hogy létezik egy igaz vallás, és mindenki a saját lelke megmentéséért felelős.

Először, ami azt illeti, a szűkebb társadalmi csoportok keretein belül az igazi konfliktusok nem abból adódnak, hogy a fiú másképp gondolkodik mint szülőapja, hanem abból, hogy ez utóbbi a saját gondolkodásmódjának követésére akarja kényszeríteni az előbbit. Nem a vélemények különbözősége, hanem az intolerancia jelenti a békesség igazi gátját; az emberiség okatlan módon retteg a konfliktusoktól, és éppen ez a rettegés sodor minket az igazi konfliktusokba.

Másodszor, a magisztrátus és a családapa szerepének párhuzamba állítása jogos egy bizonyos pontig, de ezen a ponton túl semmiképpen sem. Az apa szükségszerű módon gyámolítója gyermekeinek, át kell adnia nekik egyrészt a társadalom általános kötelezettségeinek, másrészt pedig a saját partikuláris érdekeinek ismeretét. A magisztrátus viszont meghagyja, köteles meghagyni az embereknek azon jogukat, hogy boldogulásuk módját egyénileg válasszák meg. Ehhez a társadalmat alkotó individuumoknak senkire sincsen szükségük, lehetetlen is volna ebben bármilyen módon irányítani őket; a magisztrátus hatalma arra korlátozódik, hogy felügyeli, eleget tesznek-e az emberek annak, amivel egymásnak tartoznak. Mindenki saját magáért felelős; véleményem szerint ez az elv semmilyen módon nem áll szemben a természetes erkölccsel. egyébként pedig, ha egy gyermek személyes boldogságáról van szó, olyan módon, hogy az semmiféleképpen sem érinti a társadalom általános érdekeit, nos, az ilyen esetekre vonatkozólag mindig az lesz a véleményem, hogy az apák feladata kizárólag a tanácsadás lehet. Az ezzel ellentétes, autoriter gondolkodás következményei borzalmasak: boldogtalan, kikényszerített házasságok, a személyes hajlamoknak meg nem felelő erőszakolt pályaválasztás, és így tovább. A hatalom, ha többet adagolunk belőle, mint az feltétlenül szükséges, nem más, mint zsarnokság.

Harmadszor, fentebb említettem, hogy véleményem szerint a társadalom tartozik vallásos nevelésben részesíteni a népet. Ezt természetesen nem azért jelentettem ki, mert visszahőköltem volna a korlátlan szabadság látszólagos negatív következményei előtt; éppen

ellenkezőleg, célom az, hogy ezen vallási oktatás segítségével a szabadság továbbra is korlátlan maradjon, legalábbis annyiban, amennyiben nem jelent veszélyt a társadalomra nézve. Negatív következményei pedig nem a szabadságnak, hanem a tudatlanságnak és az abszolút vallástalanságnak vannak, elveimben tehát nem fedezhet fel semmiféle önellentmondást. Ha valamely vallás papjait államilag állandó anyagi támogatásban részesítjük, ezzel egyáltalán nem sértjük meg a lelkiismeret szabadságának elvét. Ha élesen elválasztjuk egymástól társadalom és vallás céljait és alapelveit, ez nem jelenti azt, hogy az állam ne finanszírozhatná egy adott vallás fennmaradását; az államnak ugyanis nem az a feladata, hogy megmutassa polgárainak az üdvözülés útját, hanem az, hogy hasznos tanítást nyújtson nekik, és ezzel lehetővé tegye az igazán szabad választást. Az állam nem jogosult megítélni, hogy az üdvözülésnek melyik módja helyes, melyik módja helytelen, nem jogosult tehát egyik módot sem erőltetni egy másik rovására. Az állam csak azt ítélni meg, hogy népének mely tanítás hasznos, részesíthet tehát bizonyos előnyökben egy hitet, természetesen csak amennyiben nem kényszeríti senkire. Ha az Ön hasonlatát akarnám folytatni, azt mondanám, az államnak csak tanácsadásra van joga, éppúgy mint a családapának.

Negyedszer, amikor azt mondtam, hogy az uralkodó vallás csak de facto, és semmiképpen sem de jure lehet domináns, hozzátettem azt a kifejezést, hogy „szigorúan véve”. Az állam által védelemben részesített vallás tulajdonképpen lehet de jure is uralkodó, abban az esetben, ha ez nem jelenti azt, hogy az állam ezt a védett hitet az egyedül igazként aposztrofálja, és kezekedik igazságáért. A védelem tulajdonképpen azt jelenti, hogy papjainak van és lehet állandó jövedelmet biztosító ingatlanja, de ez a védelem nem fordulhat soha a többi vallás ellen, amelyeknek az állam szintén tartozik a teljes szabadság biztosításával.

Ötödször, a társadalom tehát választhat egy vallást, amelynek védelmet nyújt, de ezt csak azért teheti, mert ez a hit hasznos, és nem azért, mert igaz. Pontosan ezért nincsen joga tiltani a választott hittel ellenkező tanításokat, nem feladata azok igazságáról ítélni, ezek a hitek semmiképpen sem válhatnak tehát a társadalom tiltó törvényeinek áldozataivá. Nincs joga tehát az államnak büntetni a kiválasztott hitnek

ellenszegülőket (nem véletlen, hogy nem a lázadó szót használtam), a lelkiismeret kérdéseiben a hatalom nem legitim.

Hatodszor, ha tehát elfogadjuk, hogy a társadalom nem ura az emberek lelkiismeretének, helytelennek kell ítélnünk azt is, ha a társadalom kiveti magából azokat, akik lelkiismeretük parancsát követve visszautasítják a védett vallás követését, mivelhogy a társadalmat alkotó egyéneknek vannak jogaik, amelyekről csak jogtalanság foszthatja meg őket. A polgár és hazája kölcsönösen rengeteg szállal kapcsolódnak egymáshoz. Ha tehát igaz, hogy az állam nem lehet bírása a vallási érzésnek, és az, hogy a társadalomnak sincs joga megítélni az egyén lelkiismeretét, márpedig ez két kétségtelen tény, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy ahogy Konstantinápolyban senki sem köteles muzulmán-nak lenni, úgy Londonban sem kell feltétlenül az anglikán hitet vallani. Minden elkövetett bűn tulajdonképpn lelkiismereti kérdés, még azok is, amelyek alapvetően sértik a társadalom érdekeit. Ez tény, de milyen következtetésre juthatunk ebből? Isten bizonytal megbüntette Cartouche-t¹⁹, de vajon az emberek azért törték kerékbe, mert megsértette Istent? Minden tett, amely káros a társadalomra nézve, megítéltetik a lelkiismeret törvényszéke által; de a lelkiismeret sértő tettet csak akkor büntetheti a társadalom, ha konkrét, földi érdekeket is sért. Az ilyen kihágásokat a társadalomnak mindig jogában áll majd büntetni, hiába is hivatkozna bárki is arra, hogy ez lelkiismereti kérdés. Saját elvei megsértése nélkül elég nehezen szállhatna vitába velem ebben a kérdésben, hiszen mind a ketten azt valljuk, hogy a vallás semmiféle módon sem sérti a társadalom rendjét.

Hetedszer, úgy gondolom, nem tértem el tárgyamtól, és csak olyan dolgokat használtam fel érvelésemben, amelyek valóban lényegesek a világi és lelkiismereti ítélezés határainak meghúzásában. Kiindulási pontom az volt, hogy mindenkinek csak egy lelke van, annak üdvözülése pedig egyedül rá tartozik.

¹⁹ Cartouche, híres tolvaj, szegénylegények legendás bandafőnöke. 1721-ben elrettentő külsőségek között törték kerékbe.

Nyolcadszor, hamisnak és nagyon veszélyesnek ítélem azt az elvet, miszerint a társadalom hatalmát az egyén felett nem határolja más, mint a társadalom saját érdeke. Minden ember szabadnak született, ezt a szabadságot korlátozni megengedhetetlen, kivéve persze azt az esetet, ha a szabadság szabadosságba megy át, tehát megszűnik szabadságnak lenni, és jogbitorlássá válik. A szabadságjogok, éppúgy, mint a birtokjog, egymás határait szabják meg. A lelkiismeret nem fogadja el az ártó szándék szabadságát. Ezt a törvénynek szigorúan tiltania kell, mert a lelkiismeret is tiltja. Az ártó szándéktól mentes szabadságot viszont csak a zsarnokság korlátozhatja. Sajnos hozzá lehetünk ahhoz szokva, hogy a kormányzatok az egyén boldogságára törnek a társadalom vélt jogai és érdekei nevében. Azt felejtik csak el, hogy a társadalom az egyénért van, létrejöttének egyetlen oka az egyén jogának védelme, a kölcsönös kötelezettségek végrehajtásának biztosítása.

Kilencedszer, nem vitatom el az egyháztól azt a jogot, hogy ítélkezzen hit és erkölcs kérdéseiben, ezt a jogát gyakorolta is a pogány uralkodók idejében. Arról sincs szó, hogy helyteleníteném, hogy Állam és Egyház számos szállal kötődjön egymáshoz, de bizonyos vagyok benne, hogy ezek az összefonódások mindkét fél érdekeire nézve károsak válnak, mielőtt megpróbálják jogaikat elorozni egymástól. Ebben az értelemben az egyik véletlet az angol szupremácia, a másikat pedig a pápák világi hatalma jelenti.

Tizedszer, a tévedhetetlenség dogmája igazából csak akkor válik veszélyessé, amikor megkérdőjelezzik. De mindenképpen hamis vagy legalábbis alkalmazhatatlan, ha olyanokról tételezzük fel a tévedhetetlenséget, aki a legkevésbé sem azok. Nem tévedhetetlenek például sem az uralkodók, sem a kormányok; ha mégis feltételezzük róluk, annak két feltétlen következménye lesz: intolerancia egyfelől, a nép elnyomása az egyház által és az egyház elnyomása a hatalom által másfelől.

Tizenegyedszer, az albigensek elleni háborúk, az inkvizíció felállítása Languedoc-ban, a Szent Bertalan-éj, a Liga²⁰, a nantes-i ediktum visszavonása, a janzenisták zaklatása, ezekért az eseményekért egyetlenegy axióma felelős: EGY TÖRVÉNY, EGY HIT, EGY KIRÁLY.

Szívesen elismerem, hogy fennállása óta a kereszténység számos alkalommal jobbat tett a világot. Legnagyobb érdeme mégis az, hogy megvilágította és mindenkihez közel hozta a természetes vallási érzést. Fel kell hívnom figyelmét arra, hogy a legtöbb hívő keresztény véleménye szerint a kereszténység nem azonosítható a katolicizmussal: a legjobb katolikusok, a legvilágosabb elméjük egyetértenek abban, hogy keresztény hitük soha nem jelenthet intoleranciát. Ebben véleményük alapvetően egyezik más, de szintén keresztény nézetekkel, hiszen a kereszténység legfontosabb ismertetőjegyei mindig is a szelídség és a karitás voltak, és remélhetőleg maradnak a jövőben is.

²⁰ A Liga a XVI. század végén a Guise-ek körül csoportosuló hatalmi csoport, ultrakatolikus szellemiségük inspirálja a már említett Szent Bertalan-éjszakát.